

A reformkori divatlapok és Arany költészete

KOROMPAY H. János

HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Irodalomtudományi Intézet, professor emeritus
ORCID: 0000-0002-4712-4655

Reform-era fashion journals and ARANY János's poetry

Abstract | In 1860, ARANY János wrote a review of SZÁSZ Gerő's poetry in his journal *Szépirodalmi Figyelő*, which also contains some – anonymously worded – autobiographical reflections. Having quoted the poet's first notable reviews and drawn some the lessons from them, he cited the example of the gypsy musician as a hidden metaphor. The old gypsy, when asked for his opinion on a piece he had played, would shake his head to indicate whether he liked it or not. He did not explain why, but played the part he did not like on his own violin.

When reading another poet's poem, ARANY would re-create it a few times instead of criticising it. In Riskó Ignác's poem *Autumn Landscape*, he depicted a sick crane unable to fly with the others, which may have inspired ARANY's poem *The Prisoner-Stork*. A similar link can be found between SZAKÁL Lajos's *The Idioms* and ARANY's *The Fool of the Village*, about a talented but uneducated boy, and between CZUCZOR Gergely's *Szondi* and ARANY's poem *Two Little Boys*, about the memory of the castle captain who fell against the Turks. Arany read while criticising and creating at the same time. At the same time, he behaved differently as a teacher: he improved his students' poems by offering better poetic solutions, but he did not do so in his literary criticism.

While reading the old chronicles, ARANY said that "a word casually thrown in, a vague clause, forms a seed which, if it takes hold in the poet's soul, can grow into the most beautiful flower". This reader's attention can be applied to all the texts he read: in the fashion magazines of the reform period, we find passages of poetry which can be classified as poetic appropriations of ARANY. The quotations published are not of equal importance: some of them may have been known to the poet and some he certainly knew; some may have been a contributing factor and some certainly played a role in the creation of an ARANY poem.

Keywords | ARANY János, Reform-era, fashion journals, creative reading, rewriting, sources of ARANY János, gypsy musician

* Készült az *Arany János kritikai kiadás* K 128.602. számú NKFI pályázatának keretében.

Azoltárok és a korai olvasmányok után¹ a reformkori divatlapok anyagát átnézve és Arany János életművének lehetséges forrásait keresve, Csörsz Rumen István-nak a kora reformkori folyóiratokat, a *Lantot*, az *Aurorát* és a *Koszorút* átvizsgáló tanulmányát² folytattam. Az itt közölt versszövegek természetesen nem azonos fontoságúak: van közöttük olyan, amelyet a költő ismerhetett, és olyan, amelyet bizonyosan ismert; van olyan, amelyik közrejátszhatott, és olyan, amely bizonyosan közrejátszott egy-egy Arany-vers létrejöttében. Nem foglalkoztam viszont azzal a kérdéssel, hogy az ő költészete mennyiben hatott a divatlapokra és azok irodalomkritikájára.

Németh G. Béla megállapítását, amely szerint Arany „legtöbb cikkében mély személyességgel van jelen”³, egyrészt az igazolja, hogy a *Szépirodalmi Figyelő*ben 1861-ben megjelent *Irányok* című tanulmány második részében, önmagát ugyan meg nem nevezve, saját költészetének első korszakáról is nyilatkozott: pályafutása a „»poetica classisok« napi és heti gyakorlataiból cseperedett fel”, s ilyen előzmények után szalontai „társas körökben”⁴ érte el a „kis poeta” címet.⁵ Másrészt – és erről eddig nem esett szó – Arany ugyanekkor és ugyanitt közölte *Szász Gerő költeményeiről* írt bírálatát,⁶ amelyben ismét találunk néhány – személytelenül fogalmazott – önéletrajzi visszatekintést. Első nevezetesebb kritikáit már közreadva és keletkezésük tanulságaiból is merítve, a muzsikus cigány példáját idézte, rejtett hasonlatként. Az önkifejezésnek ezt a módját Tompa Mihálynak írt levele is megerősítette, amelyben a *Toldi estéjéről* mint „az én kedves rajkómról”, azaz saját alkotásáról szól.⁷ Ez egyszersmind a mű első változatát ismerő Petőfi levelét ismételte meg, aki annak idején így tudósította barátját a *Murány ostroma* sikeres cenzorálásáról: „kedves rajkód életben és tökéletes épségben maradt”⁸.

A részben önéletrajzi Bolond Istókot csecsemő korától cigányok nevelték, s a „tisztes vajda” így kezdett gondoskodni róla, maguk közöttinek tekintve őt: „Hol a *rajkó*, te Éva, Rebeka?” *A nagyidai cigányok* sikertelensége viszont ilyen sorokat eredményezett:

1 KOROMPAY H. János, „Arany János első olvasmányai és költészete”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 126 (2022): 477–510, doi: [10.56232/ITK.2022.4.02](https://doi.org/10.56232/ITK.2022.4.02).

2 Csörsz Rumen István, „A mesterkedő mester: Korai olvasmányok nyomai az Arany-életműben”, *Irodalomtörténet* 98 (2017): 432–449.

3 ARANY János, „Irányok”, in ARANY János, *Prózai művek 2. (1860–1882)*, szerk. NÉMETH G. Béla, Arany János összes művei 11, 154–170, jegyzetek: 685–691 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1968), 688. A továbbiakban: AJÖM XI.

4 Uo., 158. Lásd VOINOVICH Géza, *Arany János életrajza 1817–1849* (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1929), 25; VOINOVICH Géza, *Arany János életrajza*, szerk. TÖRÖK Lajos, 2. kiad. (Budapest: Universitas Könyvkiadó–MTA Könyvtár és Információs Központ, 2019), 24.

5 Arany János Gyulai Pálnak, Nagykőrös, 1855. jún. 7., in ARANY János, *Levelezése 1852–1856*, szerk. SÁFRÁN Györgyi, BISZTRAY Gyula és SÁNDOR István, Arany János összes művei 16 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1982), 556. A továbbiakban: AJÖM XVI.

6 ARANY János, „Szász Gerő költeményei”, *Szépirodalmi Figyelő*, 1861. ápr. 17., 372–375; 1861. ápr. 24., 389–392; AJÖM XI, 139–153.

7 Arany János Tompa Mihálynak, Nagykőrös, 1854. dec. 1. után, in AJÖM XVI, 511.

8 Petőfi Sándor Arany Jánosnak, Pest, 1848. febr. 10., in ARANY János, *Levelezése 1828–1851*, szerk. SÁFRÁN Györgyi, BISZTRAY Gyula és SÁNDOR István, Arany János összes művei 15 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1975), 182. A továbbiakban: AJÖM XV.

Ki gondolt arra, hogy van benne *eszme*,
Czigányfölötti érzés valami, [...]”⁹

A „Czigányfölötti” a költő szerint a „Barnítva színünk’ s szívünk” történelmi sötéttségét is jelenti. Arany Tompának így tudósított Nagykőrösről 1854-ben, családi és egyéni értelemben: „hurczolkodunk, mint a czigány, minden tavasszal”¹⁰. „Ez a czigány élet is sokat tesz kedélyem romlásán” – folytatta.¹¹ „Irodalomról beszélni is restellek – panaszkodott 1858-ban Mentovich Ferencnek, alkotói válságáról szólva –, miután kikoptam belőle. Úgy van az ember ezzel is, mint czigány lova a koplalással: midőn beletanulna már, akkor döglik el. Richtig! soha e hasonlat jobban alkalmazva nem volt.”¹² Gyulai Pálhoz írt levelében a *Szépirodalmi Figyelő* szerkesztését a lopni készülő cigányhoz hasonlította, aki azt hazudja az őt tetten érő gazdának, hogy szükségét végezte, s tényszerű leleplezését így mentegeti: „»Jáj, nemzsetes úr, a gazdag olyat s-[zari]k, a milyet akar, a segény, a milyet tud.[«] – Én is csak olyan lapot szerkesztek, a milyet tudok.”¹³ Ez a levél – jellemző módon – két hónappal a *Szász Gerő költeményei* megjelenése előtt született. A *Koszorúval* hasonló gondjai voltak, „[d]e már benne vagyok e czigány életben” – vigasztalta önmagát.¹⁴ A *Kapcsos könyvben* pedig ez áll majd az 1877-ből való *Végpont* (*Punctum finale*) című versben:

Az én ágaskodásom
Nem ér egy fa kovát:
Csak a czigány vagyok, ki
„Biztatja a lovát.”¹⁵

Azok véleményével szemben, akik „fájlalják, hogy költészetünkben egy idő óta megapadt a philosophiai elem”, a kritikus Arany azt kérdezi, hogy „a költő nem akkor volna bölcsész is leginkább, midőn összhangzatos alak- s tartalomban előállítja a szépet

9 ARANY János, *Elbeszélő költemények*, kiad. TÖRÖK Zsuzsa, Arany János munkái (Budapest: Universitas Kiadó–MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, 2019), 364. A továbbiakban: AJM EK.

10 Arany János Tompa Mihálynak, Nagykőrös, 1854. máj. 8., in AJÖM XVI, 428.

11 Arany János Tompa Mihálynak, Nagykőrös, 1854. okt. 18., in AJÖM XVI, 495.

12 Arany János Mentovich Ferencnek, Nagykőrös, 1858. ápr. 25., in ARANY János, *Levelezése: 1857–1861*, szerk. KOROMPAY H. János, BÓDYNÉ MÁRKUS Rozália és JANKOVITS László, Arany János összes művei 17 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2004), 190. A továbbiakban: AJÖM XVII.

13 Arany János Gyulai Pálnak, Pest, 1861. febr. 1. és 13. között, in AJÖM XVII, 503.

14 Arany János Tompa Mihálynak, Pest, 1863. dec. 13., in ARANY János, *Levelezése 1862–1865*, szerk. Új Imre Attila és mások, Arany János összes művei 18 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2014), 386.

15 ARANY János, *Kisebbségi költemények 3.*, kiad. S. VARGA Pál, Arany János munkái (Budapest: Universitas Kiadó–MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, 2019), 283. A továbbiakban: AJM KK3.

[..]! Valóban egy Goethe-féle »cigánydal« bölcészebb is, mint sok ugynevezett »értelmi« költemény.¹⁶

Arany viszonya a cigánysághoz olyan gazdag életbeli, nyelvi, néprajzi, zenei és irodalomtörténeti tapasztalatokra épült, amelyek lehetővé tették számára a távolságtartó szemlélettől a vállalt azonosulás – fájdalomból eredő – humoros¹⁷ metaforáig tartó skála különböző pontjain való, elsősorban egzisztenciális és poétikai elhelyezkedések gazdag lehetőségét. Saját költészetében megörökített – „Húzd el cigány a nótámat” (*Falus mulatság*), „Húzd rá cigány, mondom, egy keservest, ingyen” (*Koldus-ének*) – jelek szerint

A vén cigány, ha egy eljátszott darab felől ítéletét kérdik, egyszerű fejbillentéssel veti oda, hogy az jól, vagy nem jól volt *csinálva*: s ha még tovább faggatják, a helyett, hogy hosszú értekezésbe bocsátkoznék a felfogás vagy kivitel hiányairól, kapja a nyirettyűt, s néhány rántással újra játszván a neki nem tetsző részt, egykedvűen nyújtja vissza hangszerét a kérdezőnek: így!¹⁸

Arany, mint látni fogjuk, néhány kivételes esetben követte a vén cigányt, azaz nem bírálta, hanem újraalkotta a reformkor folyóirataiban olvasott verset.

Másodsorra, Szász Gerő verseiről szólva, a kritika jellegzetességeit mester és tanítvány, tanár és diák viszonya határozta meg. Ennek felidézése ismét személyes: Arany önéletrajzi levelében írja, hogy „kalandos életpályáról ábrándozva, ünni kezdém az iskolai egyhanguságot, hosszallani a pályát, majd *festő*, majd *szobrász* vágytam lenni, a nélkül, hogy tudnám, mint kezdjek hozzá”.¹⁹ Erre a *Bolond Istók* második részében is utal:

Majd apró válu-festék és ecset
(Mihez a macska szőrit megrabolta)
Kerül napfényre; – rajzol keveset,
Gyönyörrel úzi gyermekéje olta.

16 ARANY János, „Zrínyi és Tasso”, in ARANY János, *Prózai művek 1*, szerk. KERESZTURY Mária, Arany János összes művei 10, 330–439 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1962), 364. A továbbiakban: AJÖM X. Első versszakát idézzük, Weöres Sándor fordításával:

Z i g e u n e r l i e d
Im Nebelgeriesel, im tiefen Schnee,
Im wilden Wald, in der Winternacht!
Ich hörte der Wölfe Hungergeheul,
Ich hörte der Eulen Geschrei:
Wille wau wau wau!
Wille wo wo wo!
Wito hu!

C i g á n y d a l
Hóban, erdön, dermedt ködön át,
Csikorgó téli éjszakán
Hallottam a farkasok éh-sikolyát,
Hallottam a zord kuvikot:
Ville vau-vau-vau!
Ville vó-vó-vó!
Vito-hu!

17 „A *humor* [...] csak álarcát viseli a nevetségesnek. Alapjában véve fönséges. Nevetséges álarcában rejteztetett sírás. [...] A humoros író mély fájdalmat érez a világ romlásán, de nem lévén reménye javítani, kétségbeesetten kacag önmaga és a világ felett.” ARANY János, „Széptani jegyzetek”, in AJÖM X, 532–565, 543.

18 ARANY, „Szász Gerő...”, 139.

19 Arany János Gyulai Pálnak, Nagykőrös, 1855. jún. 7., in AJÖM XVI, 557.

Arcz, ló, virág, tájkép, torony, mecses...
S mindezt csak úgy *találta*, nem tanulta;
Szép is volt rendesen az *ideál*:
De tőle a mű – száz mér földre áll.²⁰

Mindez így jelenik meg a Szász Gerő-kritika szövegében:

A csupán gyakorlott festő, ifjabb pályatársa képtámlája előtt, odamutat egy-egy hibás részletre, melyet okol, hogy a mű nem tőn rá kedvező hatást, noha érzi, hogy e részlet megjavítása után is maradna még *valami* fogyatkozás de, mit kimagyarázni nehéz, könnyebb volna újból teremteni.²¹

Másik önéletrajzi párhuzamként Arany – bár nem festőként ugyan – Petőfi rajzára írta a következő sorokat:

Arcom vonásit ez ábrázolatban
Szemed, hiszem, hogy híven fölleli.
De úgy, ha amit a festő hibázott,
A költő azt utána képzei.²²

Az irodalmi szövegekre értett párhuzamként mindennek háttérében a tanítványával, Tisza Domokossal folytatott levelezés s azon belül is a versek bírálata állhatott: Arany a megkapott költeményeket értékelte úgy, hogy a kifogásolt részesek helyett nem egy esetben jobb változatot küldött, „így lehetne”²³ vagy „Jobb volna helyette”²⁴ módon bevezetve javaslatát. Emögött pedig ott állt nagykorúsi tanári munkája, s ottani dolgozat- vagy versjavításai, melyeknek fordulatai így hangzottak: „Sokkal helyesebb volna így kezdeni”²⁵, „jobban vágna így”, stb.²⁶ Az iskolai és a nyilvános kritika közötti átmenet jellegzetes példája volt, hogy Arany Vida József *Nemzeti koszoru* című kötetéről írt kéziratában érdemjegyekkel is osztályozta a verseket, míg a Szász Károlynak – egykori tanártársának – túl dicséretes bírálatát vitató szerkesztői hozzászólásában ezeket melőzve értékelt.²⁷

20 AJM EK. 381.

21 ARANY, „Szász Gerő...”, 139.

22 ARANY János, *Összes költeményei*, 2 köt. kiad. SZILÁGYI Márton, Osiris klasszikusok (Budapest: Osiris Kiadó, 2006). Arany János verseit ebből idézzük ott, ahol az új kritikai kiadás még nem jelent meg.

23 Arany János Tisza Domokosnak, Nagykőrös, 1852. jan. 29., in AJÖM XVI, 18.

24 Arany János Tisza Domokosnak, Nagykőrös, 1852. jún. 19., in AJÖM XVI, 62.

25 ARANY János, [Magyar dolgozatjavítások], in ARANY János, *Hivatali iratok 1*, szerk. DÁNIELISZ Endre, TÖRÖS László és GERGELY Pál, Arany János összes művei 13, 122–195 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1966), 123. A továbbiakban: AJÖM XIII.

26 Uo., 191.

27 BALÁZS Eszter Anna, „Arany János széljegyzetei Vida József *Nemzeti koszorú* című verseskötetében”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 106 (2002): 676–689; Szász Károly, „*Nemzeti koszoru. Költemények*, irta

Harmadszorra, a *Szépirodalmi Szemlé*ben elkezdett kritikáiban, már nem tett jobbnak tartott költői javaslatokat.

A mit a zenész csak mutat, festőnk mint kimagyarázhatatlant érez lelkében visszamaradni, azt elmélkedve, szavakban fölfejteti tiszte a műbírónak. Ő nem csinálja újra, képes sem volna legtöbb esetben, mint a zenész; ő nem keresi részletben, mint festőnk, a mi az egészre tartozik; innen van, hogy bár ítélete alaposabb, mint ama gyakorlóké, ezek példája vagy észrevétele olykor tanulságosabb. Mert a példa követése, mely félig ösztönszerű cselekedet könnyebb, mint értelem útján venni irányt az érzés, képzelem műveihez [...].²⁸

A „legtöbb esetben” megszorítása kiemelendő, mert ez mintha visszatekintés volna, éppúgy, mint a példa „félig ösztönszerű” követése. „Ezért sokszor kedvünk volna, ha nem is újrahegedülni a vén cigánnyal, legalább a festővel kimutogatni egyenkint részletesen, hogy ez vagy amaz költeményfüzetnek ez s ez darabjában itt meg itt a hiba, így meg úgy kellett volna *csinálni*.”²⁹ „Tanárkodás”,³⁰ iskolai „preceptorkodás”³¹ azonban, mint írja, már nem tiszte a kritikának.

*

Arany az *Athenaeum*ot a maga korában legnevezetesebb szépirodalmi lapunknak tartotta, amely „az ízlés terjesztésére s a nyelv csinosítására igen sokat tett”.³² A benne közölt versekről azonban alig találtunk tőle utalást, s az sem ismeretes, hogy Szalontán hozzájuthatott volna ehhez a folyóirathoz; ám Nagykőrösön már ki tudta kölcsönözni az iskola könyvtárából.³³ Tudjuk viszont, hogy Szilágyi István eljuttatta hozzá a Kisfaludy Társaság évlapjait,³⁴ s mint őt Arany 1846 elején írt levelében tudósította, a *Pesti Divatlapot* és az *Életképeket* is olvasta, „külön társaságban”.³⁵ (A Lovassy vagy a Tisza család, esetleg Mezey Ferenc lehettek tagjai ennek a társaságnak.)

Hász-Fehér Katalin monográfiája szerint

Arany több versében a Petőfi-szövegek párdarabjait alkotta meg s így különös, többszörös referenciájú művek jöttek létre [...]. Több ilyen vers lenne említhető, példaként csak *A gólya* című önmetaforikus költeményre utalunk, melyet Petőfi Nagyszalontán írt

Vida József. 1860. „*Szépirodalmi Figyelő*, 1861. jan. 30., 196–198; 1861. febr. 6., 212–214, 197. Arany hozzájárulása: uo., 214–216.

28 ARANY, „Szász Gerő...”, 139.

29 Uo., 141.

30 Uo.

31 Uo., 140.

32 ARANY János, „A magyar irodalom története rövid kivonatban”, in *AJÖM* X, 446–531, 513.

33 ARANY János, [Könyvkölcsönzései az iskola könyvtárából], in *AJÖM* XIII, 231–233, 233.

34 VOINOVICH, *Arany János életrajza...* (1929), 65; VOINOVICH, *Arany János életrajza* (2019), 48.

35 Arany János Szilágyi Istvánnak, Szalonta, 1846. febr. 22., in *AJÖM* XV, 28.

1847. június 1-je és 10-e között, amikor Aranyéknál tartózkodott. Arany versét viszont, *A rab-gólyát* néhány hónappal később, 1847. október 12-én hozta a Pesti Divatlap.³⁶

Ennek költője ismerhette a népdalt:

Árva vagyok, árva lettem,
Hogy hívetem elvesztettem.
Árva vagyok, mint a gólya,
Melynek nincsen pártfogója.³⁷

„*A rab gólya*” soraiban háromszor szerepel a kifejezés: »Árva gólya áll magában«; »Egy van már csak: ő, az árva«; »Árva madár, gólya madár« – emeli ki Hász-Fehér.³⁸ Arany *Népdalgyűjteményében* pedig szerepel az a népdal, amelynek első sora: „Nincsen kedvem, elvitte a gólya”,³⁹ amely szintén visszatér a versben: „Arra sincsen semmi kedve”.

Az *Aurora* 1837. évi számában megjelent Bajza József *Őszi dal* című verse, amelynek idézzük első strófáját:

Köd borong, száll a’ daru
Zúgva fenn az égen
Száll ’s meleg hazát keres
Déli messzeségen,
Néki ott virít a’ hon,
Hol nincs tél az ormokon.⁴⁰

Ezt ismerhette Riskó Ignác, aki Petőfi barátja, Szatmár megye főjegyzője, majd 1848–1849-ben országgyűlési képviselő volt, s aki számos verset publikált az *Athenaeum*-ban és a többi reformkori lapban. *Őszi tájkép* című költeménye, amely 1843-ból való,⁴¹ kapcsolatban állhatott Bajza *Őszi dalával*: a „Száll ’s meleg hazát keres” összefügghet a „Társi jobb hazát kerestek” sorral. Ami még érdekesebb: Riskó verse befolyásolhatta *A rab-gólya* írását,⁴² ami azt mutatja, hogy Arany talán hozzájuthatott a *Regélő Pesti Divatlap* számaihoz is.

A tizenegy strófából álló verset idézzük, velük egy sorban *A rab-gólya* hasonló elemeivel:

36 HÁSZ-FEHÉR Katalin, „...hogy Kegyed észre nem vette, csodálom...”: Arany János és a filológiai perspektíva (Budapest: Kortárs Kiadó, 2019), 118.

37 *Magyar népdalok*, 2 köt. kiad. ORTUTAY Gyula, KATONA Imre, (Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1975), 1:335.

38 HÁSZ-FEHÉR, „...hogy Kegyed...” 119–120.

39 ARANY János, *Népdalgyűjteménye*, szerk. KODÁLY Zoltán és GYULAI Ágost (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1952), 27.

40 BAJZA József, „Őszi dal”, *Aurora* 16 (1837): 310.

41 RISKÓ Ignác, „Őszi tájkép”, *Regélő Pesti Divatlap* 2 (1843): 2:557–558. hasáb.

42 ARANY János, „A rab-gólya”, *Pesti Divatlap* 4 (1847): 2:1351–1352.

Őszi tájkép

Fenn a' bércezen, fenn az égen
Függ hamvas ború,
Lenn virágtalan mezőn áll
Egy rideg darú.

Társi jobb hazát kerestek,
Ő magán maradt,
Hol fagy és vihar csatáznak
Zordon ég alatt.

Néz keletre, néz nyugotra,
Hátra és elé:
Költözőket, merre vágyik,
Nem láthatna-e?

Pályatársuk, tengeren túl
Ohajt szállani,
Délre készítik titkos inger'
Belsugalmi.

Déli tájon szendelágyan
Fúnak a' szelek,
Olly derült ott reggel és est,
A' nap olly meleg.

'S ha bujósdit pálmaberkek'
Árnyin játszanak:
Nem fulnak hófellegekbe
A' napsugárok.

Csillagfényben, illatárban
Füredik ott az éj,
Ott vadászcső' gyilkos ónján
Nem közelg veszély,

Déli honját üdvözölni
Vágyik a' beteg,
Üdvözölni még csak egyszer
'S földén halni meg.

Őszi képet ölt a határ,

Még az égre fölnezhethetne, | S felrepül a magas érig,

Árva gólya áll magában
Még a darvak hátra vannak,

Szabad gólyák szállnak ottan
Jobb hazába; de hiába!
Sohse nő ki zúzos télíg,

Mert tudja jól ott fenn mi szól,
Ismeri a költözőket.

Felrepülne, messze szállna,
Messze, messze, tengerekre,

*

**

Rideg darú kopár mezőn
Szomorgva lépeget
'S hall szárnyakat suhogni fölön,
Hasitva fölleget.

Arra sincsen semmi kedve,
Nem nézi, csak hallja őket,

'S mint a' magasba vágyva néz
Az elhagyott beteg:
Ősztönszerűleg, égető
Honvágy ragadja meg.

Messze nézne, de ha nem lát:
Ott maradt ő elhagyottan.

Röpülni tárja szárnyait...
Hiába!... nem lehet!
Kin fűzi össze belsejét
És szíve megreped.

Megkísérté egyszer kétszer
Nem birná-e szárnya még fel;

A két verset a metrum: a kezdő trochaikus nyolcas is összeköti, először az ötsoros strófaban, amelyekből a költő később hatsorosakat alakított ki. A *Regélő Pesti Divatlap* e számát feltételezésünk szerint olvasó Aranyt megragadhatta egyrészt a legfőbb kívánság, a repülni akarás, a szárnyalás lehetetlensége, másrészt a megformálás poétikai hiányossága, elsősorban a középső versszakoké, mint például a szókinccs idegensége: „Belsugalmi”, „szendelágyan”, „ösztönszerűleg”.

A *Toldi estéje* kéziratának kezdő dátuma 1847. július 3.,⁴³ az első ének írása tehát egyidejűnek mondható az 1847 őszén megjelent *A rab-gólya* írásával. Az öreg Toldi Bencének mondja a következőket:

Vándor madár lelkem, jól érzi magába'
Hogy ma-holnap indul melegebb hazába.
Néki már e földön minden olyan fagyos!
Neki én leroskadt hideg hájlék vagyok.⁴⁴

Arany 1847 végén írta Petőfinék: „Már küldtem volna verset [Jókai] lapja számára, de nincs tárgyam és formám, ha küldene néhány *hirlapi medvét*, abból majd puskáznék valamit.”⁴⁵ Sárfán Györgyi, aki a XV. és XVI. kötet sajtó alá rendezőjeként és a további anyag előkészítésével igen sokat tett az Arany-levelezés megjelentetése ügyében, a „*hirlapi medve*” jelentését német analógia alapján azonosnak vélte a 'hirlapi kacsá'-éval,⁴⁶ az ő felfogását én is elfogadtam a *Petőfi és Arany levelezése* című kötet egyik lábjegyzetében.⁴⁷

43 ARANY János, „Toldi estéje”, Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Quart. Hung. 1533, 1.

44 Uo., 6.

45 Arany János Petőfi Sándornak, Szalonta, 1847. dec. 13., in AJÖM XV, 159.

46 Uo., 604.

47 PETŐFI Sándor és ARANY János, *Petőfi és Arany levelezése*, szerk. KOROMPAY H. János, Osiris diákkönyvtár (Budapest: Osiris, 2009), 78.

Arany János ezzel ellentétben az *Életképek* egyik lábjegyzetét követte. A divatlap 1847. október 17-én megjelent számának *Mi hír Budán?* című rovatában tudósítást közölt arról az önmagát költőnek valló, éhes fiatalemberről, akitől úgy szabadultak meg, hogy megadták neki a kért „huszast”, ajánló levélül pedig egy olyan verset, amelyet „háromszáz hírlapi medvé” között találtak. Feltehetőleg Jókai írta erre a következő magyarázatot: „Műnyelven olly beküldött kézirat, mellyet minden laptól visszautasítottak.”⁴⁸ A Petőfinek írt levél tehát rosszul sikerült, közölhetetlen versekről szól; az ironikus kérés megvalósulásáról nem ismerünk példát. Ebben a kívánságban mindazonáltal van valami komolyan veendő: Arany egyszerre volt kritikus és költő, befogadó és alkotó; a szöveg által valamilyen módon érintett költő nem egyszer úgy olvasott, hogy egyszermind újraterevelte azt.

Világos után, annak történelmi és egzisztenciális következményeit látva és elszenvedve, Arany újraformálta korábbi versének pszichikai helyzetét, 1852-ben már önmagára vonatkoztatva azt.

Hiú sovárgás

Vagyok pelikánja kietlen mezőnek,
Búsongó madara hives, ködös ősznek,
S mint a délre huzó daru fejem felett,
Egyhangon tördelem bágyadt énekemet.
Örömből keservből dalforrás fakadhat,
Az elpattanó szív még egy hangot adhat:
De, mikor ízenként zsibbad el érzete;
A fásult kebelnek nincsen költészete.

Az, hogy ez a felidézés Arany igen jó memóriájának köszönhető, bizonyítja Ercseynek 1853-ban írt levele: „Azon régi *Életképek* és *Divatlapokból*, mellyek nálad vannak, üres óráidban ird ki rövidebb verseimet és küldd el, – mert itt világért sem lehet kapni, pedig még is szeretném verseimet összegyűjtve megtartani.”⁴⁹

*

Az oktatást Kisújszálláson és Szalontán praeceptorként megismerő Arany első publikációja a *Társalkodóban* 1841 nyarán megjelent *Népnevelési ügyben* című cikke volt, amely egyebek között azokkal a fiatalokkal is foglalkozott, akiket sorsuk elhanyagolt. Ennek gondolata egész életében foglalkoztatta.

De vajjon ki is ne örülne, látva vagy remélve, hogy azon pór fia, ki maga, ökreinek hű szolgálatában növekedve, jelenleg nevét leirni, vagy a már leirtottat elolvasni sem képes;

48 „Mi hír Budán?”, *Életképek* 4 (1847): 2:509–511, 511.

49 Arany János Ercsey Sándornak, Nagykőrös, 1853. máj. 20., in *AJÖM* XVI, 219.

kit ismértheiány, italvágy s renyheség szinte végpusztulásra juttattak, hasznos ismérte-
tekkel, józansági föltétellel s iparral lépend-ki a kedvteléssel gyakorlott szorgalmas, szép
isméreték s tehetségekkal gazdag, okos és szelíd oktató által vezérlett iskolából [...] Szép
remények! adja isten, minélelőbb teljesüljenek!⁵⁰

Ehhez a költői pályakezdés előtt megfogalmazott gondolatkörhöz illeszkedik debrece-
ni kollégiumi társának, Szakál Lajosnak néprománca, amely *Az iródiák* címmel jelent
meg a *Pesti Divatlap* 1845. évi őszi számában, és amelyet Arany bizonyosan olvasott.⁵¹

Szegény Bandi őrizi
Dombról a gulyáját,
Báméskodva hallgatja
A patak zúgását.

A fű puha zöldjében
Hanyat heverészget,
A csillagos kék égre
Néz és fütyörészget.

Nagyot sohajt hirtelen, –
A gulyát ott hagyja,
Vigyázzon rá akárki
Ó a falut futja.

„Becsali”-ba betekint
Megiszik egy pint bort
Odábbáll, – de merre most?
Kisérjük a jámbort. –

„Kovács Maris, hires lyány,
A nagy utcán lakik,
Értte szegény Bandinak
Esze, szive bomlik.

Ide csap be egyenest,
Ég szive fáklyája,
A világ már azt hiszi:
Hogy Maris mátkája.

50 ARANY János, „Népnevelési ügyben”, in AJÖM X, 151–156, 151.

51 SZAKÁL Lajos, „Az iródiák: Népromác”, *Pesti Divatlap* 2 (1845): 2:1132.

Hajh! a világ sokat hisz,
S csalatkozik százszor,
Bandi sem úgy jára most,
Mint járt vala másszor.

Marist az iródiák
Mulattatja karján,
Csalfa szerelmi nótát
Csókért mondogatván.

Bandi elkeseredik
Sokalja a tréfát, –
Puhítja a diákat
Fizeti a nótát.

A muzsikus cigány Arany János nem bírálta sem a vers rossz címét, sem a falubeli eseményekhez kötött második, nagyobb részét, sem esztétikai gyengeségeit: első három versszaka azonban meglevenedett 1850-ben írt *A falu bolondja* című költeményben, amely alcíme szerint *Képtörédék*.⁵²

Kósza Bandit ösmeri a helység
Oly nagy benne az élnetlenség. [...]

Hivatala sok volt egyszer-másszor:
Kis-korában volt ő libapásztor.
Zöld libákkal zöld mezőre menni –
Oly nagy öröm nem volt neki semmi.
Ott ledőlve, a temető sarkán,
Néha vesszőt metszegete tarkán,
Néha pedig fűz tilinkót vágott,
Vagy nézte a szőke délibábot.
Óra-hosszan nézte a felhőket,
Toldva-foldva képzeletben őket [...].
És mikor így elmosák a szellők,
Megsohajtá az eloszló felhőt.

Vagy megállott szeme a nagy égen,
Mely felette gömbölyödött kéken,
Nézte, hogyan tűnik el a gólya –
Gólya lenni úgy szeretett volna!

52 ARANY János, „A falu bolondja: Képtörédék”, in ARANY János, *Kisebb költemények*, szerk. VOINOVICH Géza, Arany János összes művei 1, 100–102, jegyzetek: 438–439 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1951).

Néha danolt, néha füttyörészett,
Néha csak úgy a semmibe nézett,
Néha úgy tett, mint ki messze hallgat:
Hallgatá a láthatatlan darvat. [...].

Félnapig is odahagyta nyáját [...].

A két vers hőse azonos nevű; a 'kósza' jelző és az állatok őrzése mindkettőre jellemző épp-úgy, mint otthonukban, a természeti környezetben való heverészás és tétlen bámészko-dás; a patakzúgás hallgatása és az ég bámulása az első, a darvak hallgatása, a délibáb és a felhők nézegetése a második esetében. Mindkettő hol füttyörészget, hol felsóhajt: ez közös tevékenységük; Kósza Bandi vele született tehetségére viszont a tilinkó vágása, a danolás, a felhők képzeletbeli kiegészítése vall, s ennek is hála, a többiek társaságát keresi.

Tartja őket Bandi mese-szóval,
Egy kuk sincsen, mikor ő megszólal,
Annyi mesét, oly különös szépet
Elmondani egy fiú sem képes [...].

A falu bolondja, üzenetéhez illően, töredék. Voinovich a kritikai kiadás jegyzetében idézte az *Elegyes darabok* előszavát: ez a vers Arany szerint „azt akarta beszély alakban feltüntetni, mivé lesz a nép közt egy oly költői természet, mely a mostoha körülményekből soha ki nem fejlődhetve, nyomtalanul vész el. Később ez alapeszmét, nagyobb mérvben, a *Bolond Istók*ba vittem volna át.”⁵³ Újabb ilyen próbálkozás volt az 1881-ből való, szintén töredékben maradt *Bóka Bandi*, amelyben a mesén és danolászáson kívül még a tánc is kiegészítette tudását:

Bóka Bandi a faluban ismeretes,
Levelet hord; hívatála: gyaloghetes,
Mert a foga más dologhoz nemigen fül,
Bár asszonyok, lányok után is szemfül.

Bandi gyerek sohasem járt iskolába,
Tudománya beletörnék a nagy Á-ba,
De mesélni, danolászni nem volt párja,
A táncot még öregen is el-eljárja.

Nyalka legény cseperedett volt belőle,
Akkoriban mind a világ szeretője,
De a sokból egy se vált be feleségnek,
Bandi szegény, csúfra maradt, agglégénynek.

53 Uo., 439.

A levélhordás hazai emlékeket idézhet: „én halomra gyűjtöm a levelet, mint a szalontai levélhordó cigány – írja Arany Tompának –, s akkor adok túl rajtok egyszerre, midőn már egész tarisznyára való összegyűlt.”⁵⁴ A danolás és a tánc pedig, mint azt verstani tanulmányaiiban és a *Vojtina levelei öccséhez* című versben is kifejti, a szegény Bandinak legnagyobb kincse.

Van a magyarnak... úr Krisztus, mi van!?
Saját mértéke: népdalaiban
Melyet kitáncol a paraszt legény
És Farkas Józsi oly szépen kihúz,
De a poéta (kincsek közt szegény!)
Mértéket idegen mintára nyúz.

Szakál Lajos idézett versének olvasása olyan törekvéshez kapcsolódott Aranyban, amely több, egyre nagyobb ívű, töredékben maradt alkotásokhoz vezettek. Az *Irányok* című tanulmány is méltatja *A falu bolondja* esetét:

Az a fiatal pásztor, ki oly keservesen rikatja tilinkóját, az a paraszt legény, ki egyszer életében jajdúlt fel négy sor panaszos dalra, az a híres vagy babonás képzelgő, vagy a minden alkalomra élcet pattantó 'ex professo' vőfély stb. lehet, ép oly »született« költőnek bizonyul, ha alkalom és mód nem hiányzik a benne rejlő alaptehetségnek minél több példa látása s utánzási ösztön által leendő kifejtésére.⁵⁵

Kardos Lajos külön tanulmányt szentelt annak, hogy milyen kapcsolatok vannak *A falu bolondja*, s az *Irányok* és *Az észszerű utánzásról a költészetben* című tanulmányok között, amely utóbbi – egyebek között – a következőket állapítja meg:

Ha az ily dispositióval született gyermek, körülményei által, megfosztatik a nevelés előnyeitől, s hajlamával nem egyező életpályára sodortatik, – legtöbb esetben szerencsétlen, a nélkül, hogy tudná, miért. [...] Ama bojtár fiú, ki oly keservesen rikatja furlóját, s órákig elnézi a felhők játékát vagy a folyam siető vizét, szerencsésebb viszonyok közt hírneves költő fogott lenni [...]. Egyik nagy költőnk arcképére hallám e megjegyzést: úgy néz ki mint a falu bolondja [...].⁵⁶

Jellemző, hogy ez az összefoglalás, bár öntudatlanul, utal Szakál Lajos versére is: „Ama bojtár fiú, ki [...] órákig elnézi [...] a folyam siető vizét”.

*

54 Arany János Tompa Mihálynak, Nagykőrös, 1854. febr. 13., in AJÖM XVI, 391.

55 ARANY, „Irányok”, 165.

56 ARANY János, „Az észszerű utánzásról a költészetben”, in AJÖM XI, 552–553, jegyzetek: 869–872; KARDOS Lajos, „»A falu bolondja« Aranynál”, *Budapesti Szemle* 166 (1916): 106–114.

A rab-gólya és A falu bolondja keletkezésének példája, amelynek során, a muzsikus cigány mintájára, más költők verse nem kritikát, hanem új művet inspirált Arany költészetében, hatással lehetett a *Szondi két apródjára* is. Ezt a költeményt 2008 őszén egy Szécsényben rendezett konferencia résztvevői elemezték.⁵⁷ A bevezető dolgozatban Kerényi Ferenc írta Czuczor Gergely *Szondi*járól és a *Szondi két apródjáról*: „Külön tanulmány tárgya lehetne a 150 soros, a históriás éneket hűségesen követő vers részletes egybevetése Arany feleakkora terjedelmű, 76 soros balladájával.”⁵⁸ Ezt a feladatot az előadók közül legalaposabban Margócsy István⁵⁹ és Milbacher Róbert⁶⁰ végezte el.

Margócsy dolgozatának egyik fő megállapítása:

Alighanem közismertnek (sőt: igaznak) tekinthető az az irodalomtörténeti vélekedés, miszerint Arany János a *Szondi két apródját* Czuczor Gergelynek 1832-ben megjelent, tehát Arany korára már roppant népszerűvé és nagyhatásúvá vált balladájának nyomán írta, mintegy versengő imitációként.⁶¹

Milbacher következtetése pedig így hangzik:

Greguss egyfajta aemulatióként, versengésként értékelte Arany újrairó gesztusát, amely viszont feljogosíthat bennünket, kései olvasókat, hogy megfogalmazzuk azt a hipotézisünket, miszerint Arany versengő újrairása egyben a Szondi-történet reformkori ideológus beágyazottságával való számvetés is egyben, amely a Szondi-történet rekontextualizálásával, valamiféle új jelentés létrehozásának lehetőségét villantja fel.⁶²

Csörsz Rumen István a bicentenáriumi évben tett közzé olyan Kölcsey-, Czuczor-, Paczek Gyula-, Bajza-, Vörösmarty- és Erdélyi-verseket, amelyek révén egyebek közt a „barokk eredetű, romantikussá vált képi toposzhoz Arany tudatos hagyománykövetőként kapcsolódik”.⁶³

Czuczor Gergely verse 1832-ben jelent meg az *Aurora* 11. számában, majd 1836-ban a *Czuczor Gergely poetai munkái* második kötetében. Ennek legfőbb forrása Tinódi Lantos Sebestyén *Budai Ali basa históriája* volt. 1852-ben – az idézett *Hiú sovárgás* esztendejének évében – volt Drégely ostromának 300. évfordulója: Erdélyi János *Szondi Drégel[b]*

57 FÜZFA Balázs, szerk., *Szondi két apródja: A Szécsényben 2008. szeptember 26–28-án rendezett „Szondi két apródja”-konferencia szerkesztett és bővített anyaga*, A 12 legszebb magyar vers 3 (Szombathely: Savaria University Press, 2009).

58 KERÉNYI Ferenc, „Balladaproblémák a magyar romantikában”, in *uo.*, 15–23, 19.

59 MARGÓCSY István, „A históriás énekmondástól a dramatikus balladáig: Czuczor Gergely és Arany János Szondi-versei”, in *uo.*, 24–36.

60 MILBACHER Róbert, „A hűség balladája?!”, in *uo.*, 155–175. Előzőleg megjelent: MILBACHER Róbert, „A hűség balladája (?): A Szondi két apródjának példája”, *Alföld* 59, 9. sz. (2008): 49–66; majd MILBACHER Róbert, *Arany János és az emlékezet balzsama: Az Arany-hagyomány a magyar kulturális emlékezetben*, Ligatura (Budapest: Ráció Kiadó, 2009), 267–287.

61 MARGÓCSY, „A históriás énekmondástól...”, 24.

62 MILBACHER, „A hűség balladája?!”, 160.

63 CSÖRSZ, „A mesterkedő mester...”, 441–445.

en című, 1852–1853-ban írt verse erre az alkalomra emlékezett vissza,⁶⁴ amely egyúttal kétségtelen történelmi aktualitással is bírt.

Arany János már részben újjáteremtette az Ilosvai Selymes Péter-féle *Toldi Miklós históriáját*,⁶⁵ és ismerte Tinódi műveit. *A magyar nemzeti vers-idomban* úgy idéz tőlük, hogy két alkalommal is egymást követik,⁶⁶ és akadémiai székfoglalójában, a Tassóval történő összehasonlításban rajtuk keresztül minősíti az akkori irodalmat: Zrínyi „holmi Tinódiak, Ilosvaiak közvetlen utódja”.⁶⁷ *A Naiv eposzunkban* is együtt emlegeti őket:

Mit mondjak a XVI. század nagyszámú verselőiről, a Tinódiak, Ilosvaiak talentumáról? Nem a verselés ügyetlensége, a költői szólam hiánya idézi elő feljajdulásomat. Lehet a vers darabos, a dictio fejletlen, mindamelllett a költemény becses. Azzá a költői mese, a cselekvény és jellemelek alkotása, szóval a benső idom teljessége teszi. Tinódi technikájával, Ilosvai nyelvén, meg lehetett volna írni a magyar Nibelungot. A műalkotás az, mi e kor epikusainál teljesen hiányzik, mi iránt legkisebb érzékek sem volt.⁶⁸

Arany török tematikájú versei közül a *Losonczy István* és a *Török Bálint* című kapcsolódik Tinódi feldolgozásához, sőt az utóbbi mottója is tőle származik. Két töredéke, a *Szondi* és *A két apród* című Voinovich szerint 1855–1856-ból, illetve az ötvenes évekből való.

Az első szókincse Tinódi több költeményét is idézi, és hozzá hasonlóan lineárisan, de jelen időben beszéli el az eseményeket.

Szondi

Tinódi:⁶⁹

Szondi vitéz szomorkodik szivében;
Töri török Drégel várát keményen;

Jó vitéz Szondi György benn porkoláb vala,
Töretni az basa kezdé Drégel várát,
(*Budai Ali basa históriája*)

Kit terek keményen ostromlának.
(*Eger vár viadaljáról való ének*)

Basa büszkén járat:
Adja fel a várát
Kegyelemért, cserébe.

„Adjad kegyelemre magad az királnak,
(*Erdéli história*)

64 T. ERDÉLYI Ilona, „Arany Szondi-balladájának egy előzménye: Erdélyi János: *Szondi Drégelen* című verse”, in FÜZFA, *Szondi két apródja*, 37–48, 38.

65 KOROMPAY Bertalan, „Arany főbb eposzai mint költői rekonstrukciók”, in *Magyar századok: Irodalmi műveltségünk történetéhez*, 234–252 (Budapest: Egyetemi Nyomda, 1948).

66 ARANY János, „A magyar nemzeti vers-idomról”, in AJÖM X, 218–258, 230, 232.

67 ARANY, „Zrínyi és Tasso”, 331.

68 ARANY János, „Naiv eposzunk”, in AJÖM X, 264–274, 265.

69 TINÓDI Sebestyén, *Összes művei 1540–1555*, szerk. SZILÁDY Áron, Régi magyar költők tára 3: XVI. századbeli magyar költők művei 2 (Budapest: MTA könyvkiadó-hivatala, 1881).

„Hadakozó vitéz népem mind kevés,

Ti hadakozó, bajvívó vitézök,
(Dávid királ mint az nagy Góliáttal megviútt)

A második töredék szókinccse kevésbé kötődik Tinódi verséhez, és a narrációs elv is megváltozik, előkészítve az apródok elbeszélését.

A két apród

Szondi vitéz harcolt lelkesen,
Drégel alatt nyugszik csöndesen;
Sírja felett kopján gyászlobogó, koszorú,
Kopja tövén két szép ifiú.

A *Szondi két apródjának* címe a két töredék összegzéséből következik.⁷⁰ *A két apród* kezdete („Szondi vitéz”) visszautalás az első kísérletre, vége pedig („lobogós hadi kopja”, „Kopja tövén”) előkészíti a befejezett művet.

Ekkor lép be Czuczor költeménye. A *Szondi* címet, éppúgy, mint Arany első töredékéhez hasonlóan, jelenbeli időszerkezet követi, mely csak az utolsó strófában vált át az örökös jelent megelőző múltba. Arany, megtartva a második töredékben kialakított narrációt, a korábbi nemzeti versidomot elhagyva a bencés költő versének időmértékes ritmusát veszi át:

Szondi

Szondi két apródja

Milly had kel a' drégeli völgyön elé,
'S vet vérszemeket hegyi vára felé?⁷¹

Felhőbe hanyatlott a drégeli rom,
Rá visszasüt a nap, ádáz tusa napja;

Nem csak a verstani minta köti össze a két költeményt: számos szövegbeli párhuzam tanúskodik az újjáteremtés folyamatáról.

Czuczor:

Arany:

Ádáz Ali' tábora csattog alatt,

Rá visszasüt a nap, ádáz tusa napja;

Zsibongva hadával a völgyben alatt

Jó Szondi parancsol az ormi lakon,

„Ott zöldel az ormó, fenn zöldel a hant

Mindkettejük ügytelen árva fiú,

Két dalnoka is volt, két árva fiú;

70 KICZENKÓ Judit, „Útban a *Szondi két apródjához*: A Szondi-töredékek és más munkák”, in FÜZFA, *Szondi két apródja*, 49–68, 56.

71 Czuczor versét innen idézzük: CZUCZOR Gergely, „Szondi”, *Aurora* 11 (1832): 43–50.

Adjon menedékhelyet e' vár,	Kő módra befolyván a hegy menedékét:
Álgyuk törik újlag a' falakat,	Hadd zúgjon az álgyu! pogány Ali mond,
'S már külsejök össze halomra szakadt,	„Szép úrfiak! immár e pusztá halom,
Drégel rom, erős Ali, gyenge hadad,	Felhőbe hanyatlott a drégeli rom,
Vársarkon az őrtorony eldűl	Mint bástya, feszült meg romlott torony alján:
A' kis fiukért őli csak gond,	Nem hagyta cselédit – ezért őli bú –
Öltözteti dúsán a' kis fiukat	Öltözteti cifrán bársonyba puhába:
Nyerges Daliját üti sügyben,	Szügyeikben tört keze forgat.
'S dárdát maga szúra-le sírja felett.	Zászlós kopiával a gyaur basa sírján: ⁷²

Kerényi Ferencet idéztük: Czuczor költeménye 15 tíz soros versszakból áll; Aranyé – aki, tudjuk, pontosan számon tartotta műveinek terjedelmét – csaknem pontosan a fele, 19 négy soros strófa.

A *Szondi két apródja* nemcsak Czuczor versének versengő imitációjaként fogható fel, hanem mint utóbbinak a két töredék tapasztalata és tanulságai segítségével megalkotott újjáteremtése. Ezzel egy időben, az 1855/1856. tanévben Arany a nagykőrösi gimnázium VI. osztályának adott feladatai között szerepel ez: „Szondi hős halála Drégelnél. Történeti epizód, vagy költemény.”⁷³ Komáromy Lajos *Szondi hős halála*, Dömötör János *Szondi* címmel készített verset. Az első Ali helyett Achmedet írt; Arany megjegyzése a „várát – vadrohamát” rímhez: „a rímhez egyforma hang kell”; összbenyomása: „Csinos”.⁷⁴ Dömötör János versében többek között az volt hibás, „mintha a rím kedvéért volna e [’kivárt’] szó erőltetve ide”; általában azonban „Többnyire csinos”.⁷⁵ 1858/1859-ben az V. osztály témái között megbeszélendő kérdés volt „Szondi hős halála”,⁷⁶ amelynek tudomásunk szerint nem maradt fenn dokumentuma.

Az irodalomtörténeti tudat régóta tisztában van Arany László visszaemlékezésének jelentőségével, amely *Arany János hátrahagyott verseinek* bevezetésében található. A hagyatékot gondozó fiú többek között a következőket írta atyjáról:

72 ZLINSZKY Aladár, „Arany balladaforrásai (I. közl.)”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 10 (1900): 1–30.

73 ARANY János, [A magyar dolgozatok címe és tárgyköre Arany János osztályában], in *AJÖM* XIII, 211–218, 213.

74 ARANY, [Magyar dolgozatjavítások], 161.

75 Uo., 173.

76 ARANY, [A magyar dolgozatok...], 215.

említette egyszer előttem, hogy a CSALÁDI KÖR című költeménye egészen BURNS SZOMBATESTÉJÉ-nek hatása alatt született, annyira, hogy első közlésekor gondolkodóban volt, nem volna-e kötelessége ezt meg is említeni, s csak azért nem tette, hogy a „béna magyar harcos” által akkor kelteni óhajtott hatást ne rontsa.⁷⁷

A *rab-gólya* (1847), A *falu bolondja* (1850) és a *Szondi két apródja* (1856) előtörténete újabb jelentéssel gazdagíthatja Arany Jánosnak az 1851-ben keletkezett *Családi körhöz való viszonyát*. Ha az idézett visszaemlékezés időbeli távolsága megengedi a következtetést, megkockáztathatjuk annak feltevését, hogy míg a költő három esetben sem tartotta szükségesnek megjelölni a magyar előzmény megnevezését, az idegen vers esetében ennek kötelessége fölmerülhetett, annál is inkább, mert 1868 és 1873 között Arany négy Burns-verset is (*Az ördög elvitte a fináncot; Egy hő csókot...; Függetlenkedés...; Kóbor Támasz*) lefordított.

*

„Sokszor egy mellékesen odavetett szó, egy homályos záradék, oly magot képez, mely a költő lelkében megfogva a legszebb virággá fejlődhetik” – figyelmeztet Arany *Hősök és dalok könyve* című kritikájában, amely Ludwig August Frankl *Helden- und Liederbuch* című munkáját ismerteti. Példaként a *Sír az isten* című verset idézi, amelyben a szerző meg tudja ragadni, „még a Kaballah avúlt pergamentjein is”, a költői mozzanatot. „Ezt szeretném, ha mi eltanúlnók tőle, midőn régi krónikáinkat forgatjuk.”⁷⁸ Ez a figyelem, hozzátéhetjük, Arany esetében nemcsak a régi krónikákra, hanem valamennyi, általa olvasott szövegre vonatkozik.

Irányok című munkája igazolja azt, hogy

Költészetben – valamint minden ágában a művészetnek – többé-kevésbé mindnyájan *utánzók* vagyunk. Maga a lángész a meglevő példányok után indul. A különbség csak az, hogy villámgyorsan szedi magába mindazt, ami jó van előzőinél; alkotva pedig, habár valami olyat akarna is, aminő mintha [!] előtte lebeg, a benne lévő eredeti erő által egészen mást hoz létre.⁷⁹

A „mindnyájan *utánzók* vagyunk” ritka személyessége szükségszerűen magyarázza Arany költészetbeli átvételeit, de elkülöníti önmagát a lángésztől. Pedig őrá is áll az, amit a lángésztől mond: mint látjuk, utánozva „a benne lévő eredeti erő által egészen mást hoz létre”.

77 ARANY László, „Bevezetés”, in ARANY János, *Hátrahagyott versei*, szerk. ARANY László, Arany János hátrahagyott iratai és levelezése 1, I–XXXI (Budapest: Ráth Mór, 1888), XVI.

78 Idézi SZÖRÉNYI László, „A humoros elégia: Visszatekintés”, in *Az el nem ért bizonyosság: Elemzések Arany lírájának első szakaszából*, szerk. NÉMETH G. Béla, 201–290 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1972), 216; ARANY János, „Hősök és dalok könyve”, in AJÖM XI, 126–138, 133.

79 ARANY J., „*Irányok*”, in AJÖM XI, 164–165. (A „minta” helyett itt „mintha” szerepel.)

1833-ban Kölcsey *A' köny* (kötetben: *Könnycsepp*) című verse jelent meg az *Aurorá*-ban.⁸⁰ Második strófája így kezdődik:

Honnan, honnan nyögdelő szelecske?
Nem derül most hajnal rózsaszínben,
Esti fény sem bíboroz tetőket;
Lángfolyamban úszik a' nap ott fenn,
De hevétől rekken a' meleg táj,
'S szárnyad, íme, tiszta csöpp' ezüstjét
Harmatozva lebben-el körüllem.

A *Buda halála* tizenegyedik énekében található strófa ezzel a híres sorral kezdődik:

...Honnan, kicsi szellő, ég vándora, jöttél?
Vagy lábom előtt csak egyszerre születél?
Lehelleted' arcom még érzeni tompa:
Ott vagy azért, látlak, hogy fürdöl a porba'; [...].

Szilágyi István két évet töltött Szalontán: 1842. március 20-tól 1844. március 24-ig.⁸¹

Barátom, később asztali társam, tehát mindennapos vendégem lévén – írta Arany önéletrajzi levelében –, természetes, hogy a társalgás legtöbbször irod[almi] tárgyokról folyt. Ő minden könyvet, mi szemé elé akadt, hozzám hozott, [...] – én tehát ismét beléestem az olvasás ragályába, a nélkül, hogy komoly szándékom lett volna valaha mint író, <komolyan> föllépni.⁸²

Szilágyi nemcsak olvasásra, hanem tudjuk, az irodalmi életben való részvételre is példát adott. Több ízben is részt vett a Kisfaludy Társaság pályázatán: 1841-ben két költeményével, az *Árpáddal* és a *Csák és királyleánnyal*, egy évvel később pedig a díjazott *Emlékbeszéd* című szatírárt jelentették meg a Társaság évlapjában, amelyről nem tett említést az önéletrajzi levél.

Szilágyinak a *Kisfaludy Társaság Évlapja*iban megjelent első, *Árpád* című műve „másod jutalmat nyert ballada” volt. Nyolc-hatos metrumát („A hon fölött, hol Bendegúz / S Etel vérzettenek,”) Arany hasonló műfajú versei közül csak a *Rozgonyiné* és *A walesi*

80 KÖLCSEY Ferenc, „A' köny”, *Aurora* 12 (1833): 77–78. Arany megismerhette a verset Szemere Pál 1832-ben vagy Eötvös József, Szalay László és Szemere Pál 1840-ben megjelent kiadásából is. A *Kölcsey-reminiscenciák Arany János életművében* című tanulmányomban ugyanez a lehetőség vonatkozik a következő, *Aurorá*ban megjelent és Arany költészetére ható versekre is: *Szép Lenka* (1822), *Bú két velem* (1827), *Hymnus* (1829), *A' Reményhez* (1829), *Zrínyi éneke* (1831), *Zsarnok* (1831), *Rév előtt* (1832), *Endymion* (1832). KOROMPAY H. János, „Kölcsey-reminiscenciák Arany János életművében”, *Irodalomismeret* 32, 4. sz. (2021): 4–19.

81 VOINOVICH, *Arany János életrajza...* (1929), 65, 72; VOINOVICH, *Arany János életrajza* (2019), 48, 52.

82 Arany János Gyulai Pálnak, Nagykovács, 1855. jún. 7., in *AJÖM* XVI, 560.

bárdok folytatta. Nyolcadik versszakában („S a szóra, melyet férfi szólt, / Ki népe csil-
laga, / »Törvényt« dörg vissza ajkain / A nép – az úr – maga.”)⁸³ – mint azt Szörényi
László kimutatta – „föltűnik az az ösdemokráciáról szőtt álom, amely később olyannyi-
ra jellemezni fogja majd Arany Jánost, aki a vezérek korába, tehát az Árpád utáni, a ki-
ráltság előtti századra tette ezt az osztály nélküli egyenlőséget.”⁸⁴

A *Kisfaludy Társaság Évlapjai* harmadik kötetében megjelent Szilágyi István *Emlék-
beszéd*ek című verses műve:⁸⁵ ez, mint tudjuk, egyik mintája volt *Az elveszett alkotmány-
nak*. Műve sikerét Arany így köszönte meg barátjának: „Hogy önnél tisztább örömet
senki sem érezhetett rajta, ismerősim közül, azt igen-nagyon elhiszem: mert hiszen ez
nagy részben ön műve volt!”⁸⁶

„Haladni vagy maradni!” Ez volt Rák Bende elődje, az elhunyt „Vitézlett Hátrafalvy
Bendegúz” számára „minden kérdések kérdése”:

Örök váltságot emleget sok ember,
És a' parasztnak bírhatásjogot;
Az ösiséget el kell törteni....
– O Corpus juris..! hol van méltóságod...?

A problémák azonossága több esetben hasonló, vagy bővebb kifejezőmóddal, szó-
kinccsel járt, *Az elveszett alkotmányban* pedig jeleneteket találunk az *Emlékbeszéd* tö-
mör összefoglalásai alapján. A varázs Hábor ilyen előképet talál:

Hiszen mi nem vagyunk sem tatosok,
Sem légben úszó sérthetetlen angyalok.

Az elveszett alkotmányban pedig így cselekszik:

Hábor is, eltelvén boszujával, fölheverül egy
Föllegnek ruganyos pamlaghátára, nyugalmas
Komforttal letekint dühe tizenegy áldozatára
Amint szertebolyongnak alatt, nem tudva mi tájra
Kelljen venniök útjokat, és hol lelni föl egymást;
Majd sarkantyut ad a föllegnek s Mátratetőre
Szállva, szelíd ágyat vettet dagadó ködök enyhe
Vánkosiból felhőlaki tatosival s pihen ottan.

Szilágyi István e műve más Arany-szövegeket is inspirálhatott. A „*Születni nem érdem*”
alapelve a következő kritikával is járt:

83 SZILÁGYI István, „Árpád”, *Kisfaludy Társaság Évlapjai* 1 (1841): 250–253, 251.

84 SZÖRÉNYI László, „Szilágyi István költészete”, *Irodalomismeret* 30, 4. sz. (2019): 80.

85 SZILÁGYI István, „Emlékbeszéd”, *Kisfaludy Társaság Évlapjai* 3 (1842): 404–419.

86 Arany János Szilágyi Istvánnak, Szalonta, 1846. febr. 22., in *AJÖM* XV, 29.

O boldogok ti! százszor boldogok
A' kik selyem pólyák' redői közt
Nyikkantatok meg!
Mindenható méltóságtok előtt
Nyitvák a' földi édennek kapúit:
Nektek szabad minden.

Ez a *Czakó sírján* című versben tér vissza:

Te, kit aranyhímes pólyába kötöztek
S fednek születésed érdemcsillagi,
Kire gondolkodni sem szorult magadra,
S minden gondolatod más találja ki:
Ily halál sohasem fog érni tégedet [...]

és a *Fiamnak* írt összegzésben folytatódik:

Majd, ha látod, érzed a nyomort,
Melyet a becsület válla hord;
Megtíporva az erényt, az észet,
Míg a vétek irigységre kész
S a butának sorsa földi éden [...].

Az *Emlébeszéd* ironikusan „nagy”-nak nevezi Hátrafalvy Bendeguzt: „Szja! ez közöttünk már szokás: / Magunkat nagy- 's dicsőknek tartani.” Ez Arany *Egynémely nagyocská emberre* című versét előlegezi:

Nagy emberek, nagy emberek,
Oh, mily kicsinyek vagytok,
Ha vész üvölt, ha reng a föld
S az ég villáma csattog!

Mi lehetett még a Szilágyitól kapott könyvek között az önéletrajzi levélben felsoroltkon kívül? A *Pesti Divatlap* 1844. évi utolsó számában *Számüzött* címmel az ő neve alatt jelent meg franciából készült fordítás Lamennais *Paroles d'un croyant* című művéből, de szerzőjének említése nélkül.⁸⁷ (Az sincs kizárva, hogy ez a szalontai tartózkodása alatt megismert, csak általa ismert Arany-fordítás részlete lehetett.)⁸⁸ Ugyanitt adták köz-

87 SZILÁGYI István, ford., „Számüzött”, *Pesti Divatlap* 1 (1844): 2:192.

88 KOROMPAY H. János, „Arany János és Lamennais”, in KOROMPAY H. János, „Bénült idegre zsongító hatás”: *Arany-elemzések*, 29–51 (Budapest: Universitas Kiadó–MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, 2019), 30–31, 38–39.

re ezután Szilágyi következő verseit: *Vágy* (tévesen Szilágyi Ferenc néven),⁸⁹ *Megcsalt leány*,⁹⁰ *Fidelia*,⁹¹ *Rabköltő*,⁹² *Ne légy csillag*⁹³ és *Szenvedő hölgy*.⁹⁴ Az utóbbiakra nézve⁹⁵ szerzőjük 1845 novemberében ezt írta Aranynak:

*Vahot I. kérésére, a Pdivatlap, a nyáron néhány régi verseimet még 1841ből kezdé közölni. Költői irányom e.[z] i.[dőben] megváltozott; lyrám is Leopold korára fordult s itt sok erőt érzek magamban. De az eredmény az irodalomra nézve – gyümölcstelen. A censura már 5 nagyobbacska míveket tiltabe [!] aprilis óta.... Tárgyaikra nézve 1. A gályás papok. 2. Lengyelek. 3. Bacsányi János poéta. 4. Kray báró Caraffa idejében s 5. egy elégia mult felett.*⁹⁶

Szilágyi István ugyanitt 1847-ben Főnyad István álnéven *Hurczolom magammal... és El nem felejtelek!...* címmel két verset tett közzé,⁹⁷ amelyeket Arany bizonyosan ismert. Ezekről költőjük így tudósított: a *Bécsi napok* című, a Kisfaludy Társaság 1844 elején hirdetett pályázatára „álnévre határozom magam. Főnyadtól egy két levél van nálam a buzám ügyében. A nevét kivágva coopertába teszem. Nyer – csak ez egy. De a nevet senki n[em] ismeri.”⁹⁸

Az első vers már címénél fogva is kapcsolatban áll Arany *Visszatekintésével*:

Hurczolom magammal lánczát végzetemnek,
Lelkemet mely hozzád kapcsolá örökre.
Bérczről bérczre hágok, futni kínaimtól,
S képed hozza vélem lánczaim zörgése.

Vágytam a függetlenségre,
Mégis hordám láncomat,
Nehogy a küzdés elvégre
Súlyosbitsa sorsomat:

A kép ótestamentumi: „Meg-rekesztett engem, és ki nem szaladhatok; nehéz békókat vetett lábaimra.”⁹⁹ Szilágyi verse tehát, a „lánczát” – „láncomat” megfeleléssel közvetlenebb előképe Arany versének, mint a bibliai „békókat” (amely az újabb kiadás szerint „nehézzé tette lánczomat”).¹⁰⁰ A *Visszatekintés* idézett versszakának folytatásában szereplő hálóhasonlata is *Jeremiás siralmaiból* való:

89 SZILÁGYI Ferenc [István], „Vágy”, *Pesti Divatlap* 2 (1845): 1:247.

90 SZILÁGYI István, „Megcsalt leány”, uo., 2:617–618.

91 SZILÁGYI István, „Fidelia”, uo., 2:876–877.

92 SZILÁGYI István, „Rabköltő”, *Pesti Divatlap* 3 (1846): 1:35.

93 SZILÁGYI István, „Ne légy csillag”, uo., 1:432.

94 SZILÁGYI István, „Szenvedő hölgy”, uo., 2:708.

95 Felsorolásukat lásd Sáfrán Györgyi jegyzetében: Szilágyi István Arany Jánosnak, Máramaros Sziget, 1845. nov. 23., in *AJÖM* XV, 18–21, jegyzetek: 510–513, 513.

96 Uo., 21.

97 FONYAD [SZILÁGYI] István, „Hurczolom magammal...”, *Pesti Divatlap* 4 (1847): 1:214; FŐNYAD [SZILÁGYI] István, „El nem felejtelek!...”, uo., 1:505.

98 Szilágyi István Arany Jánosnak, *AJÖM* XV, 20.

99 *Jeremiás Siralmi* III:7. KÁROLYI Gáspár, ford., *Szent Biblia, az-az Istennek Ó és Új Testamentomában foglaltatott egész Szent Írás: Magyar nyelvre fordítatott Károli Gáspár által, és mostan a' basileai ki-adás szerint ezen formában ki-botsátatott* (Pozony–Pest: Patzkó Ferencz Josef költséggel, 1803), 747.

100 *Jeremiás siralmi* III:7. KÁROLYI Gáspár, ford., *Szent Biblia, azaz Istennek Ó és Újtestamentomában foglaltatott egész Szent Írás* (Budapest, 1959), 695.

„hálót vetett az én lábaimnak el-vetett engem’,
pusztává tett engem’, és szüntelen bánkodom!”¹⁰¹

Mint a vadnak, mely hálót
El ugyan nem tépheti,
De magát, míg hánykolódik,
Jobban behömpölygeti.

Az első sort idéző ismétlés is rokon:

Nem hamvadzik a tűz, s hogy mindig lobogjon:
Arra int lánczaim búbanatos hangja...

Nem vagyok erős hurcolni
E rám szakadt életet.

Két kulcsszó is összeköti a verseket: „S ha küzdésim kínja” – „Nehogy a küzdés elvég-
re” és „sorsom gátolási” – „Súlyosbitsa sorsomat”.

*

„Szájhagyomány szerint” – írta Arany az 1867-ben megjelent kiadás jegyzetében¹⁰² –
Toldi a szigeti párviadal előtt kezét fogott ellenfelével. Ennek az eseménynek története
más mondákban is fennmaradt, így a Kinizsi Pálról szólóban is. Amikor „Egy ozman
óriás” bajra hívta őt, Czuczor Gergely versében

Kinizsi nyújt előbb kezét,
'S az ad viszont neki:
Sajtó lón a' magyar marok,
'S ozman vért zúza ki.¹⁰³

Pájer Antal hasonló, korábban írt *Kinizsi* című verse közelebb áll a *Toldi*hoz.¹⁰⁴

„Ellensége légyen, vagy barátja,
'S légyen bár hitetlen, ronda tar:
Véle – még előbb, hogy kardra szállana –
Szívesen kezét fog a' magyar.”

Szól Kinizsi [!] harczy büszkeséggel,
Által nyujtva rettentő karát,
'S a' czudar' kezét szokott kedélylyel
És erős nyomással fogja át.

101 *Jérémiás Siralmi* I:13 (1803).

102 ARANY János, *Összes költeményei*, 6 köt. (Pest: Ráth Mór, 1867), 3:115.

103 CZUCZOR Gergely, „Kinizsi”, *Életképek* 1 (1844): 1:319–321.

104 PÁJER Antal, „Kinizsi”, *Rajzolatok* 5 (1839): 1:19–20.

Olly erős nyomással, hogy beléje
Minden ujja majd egygyé tapadt;
'S hős Kinízszi, míg ő kardhoz érne:
Pusztán hagyja a' szelett nyakat.

A *Toldi* előzményei között sem Ilosvai, sem Vörösmarty nem említette művében a kézfo-
gást. Az Országos Széchényi Könyvtárban található kézirat XI. énekében ezt olvassuk:

Azután így szóla: „vitéz! addsa kezed:
Te sem bántál soha, én sem sértettelek;
Ha haragunnál is, egy órád sincs hátra,
S a halálos ágyon ki meg nem bocsátna?”
Erre a cseh nyujtá vaskezyüs tenyerét,
Hogy összeroppantsa vele Miklós kezét
Észrevette Miklós a dolgot előre
S a cseh barátságát jókor megelőzte.

Toldi összeszedte roppant nagy erejét
S megszorítá szörnyen a bajnok tenyerét
Engedett a keztyü és összelapúla
Kihasadozott a csehnek minden ujja.
S mint mikor tavasszal, ha lágy idő fordul
A házak ereszen a jégcsap megcsordul
Ugy csordult ki a vér minden ujja végén
Elszörnyedt a bajnok Toldi erősségén.¹⁰⁵

1847 tavaszán, amikor Arany Petőfinek azt írta, hogy „Egy *Toldit* akarok még írni, »Tol-
di estvéjét«”¹⁰⁶ Ilosvai Selymes Péter művéből már nem sok anyagot tudott felhasznál-
ni (olasz vitéz, három csúfolódó megölése, Lajos király); nagyfalui haláláról pedig sem-
mi érdemlegeset nem talált. Azonban, a *Toldi*hoz hasonlóan, Ilosvai szövegét mottóként
idézte, a harmadik ének elején például így:

„Nagy öklelő fáját hogy fölhányja vala,
Lajos király kérdi, vajjon kicsoda volna.”

A befejező ének elején pedig így:

„Ott vagyon most is Miklós feje csonttya –
Híres ez világban szíve nagy bátorsága.”

105 ARANY, „Toldi”, Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Quart. Hung. 1533, 30v.

106 Arany János Petőfi Sándornak, Szalonta, 1847. máj. 27., in AJÖM XV, 90.

Garay János, a divatlap szerkesztője az 1843. évfolyam II. kötetében *Mátyás' temploma* címmel balladát írt, amelyben Toldi a budai vár templomára feltűzi a keresztet. Élete végén szegénységben bujdosott: „Szemétdombon tengődött megrokkant szép peje, – / A' rettentő buzgány lett mind kettő' sirköve.”¹⁰⁷ Az öklelő fa és a buzogány azonban nem élte túl hőstét a *Toldi estéjében*. Arany a temetésre vonatkozólag is található motívumokat a *Regélő Pesti Divatlap* ugyanezen kötetében, amelyek aztán felbukkannak saját művében. Jámbor Pál *Ősz' elején* című versében¹⁰⁸ a következő sorok szerepelnek:

Ugy úgy! csak ásd meg, jó lesz, sirodat,
Ne hidd, hogy a' száradt ág még kihajt;
Hogy meg ne halld a' munkásak' zaját,
Keservesen ne kelljen sirni majd.

A Rákóczi iránt érdeklődő Arany ezt olvashatta Vörösmarty *Mikes' búja* című versében:

Kő sincs hamvaidon. Pusztán és jeltelenül áll
Kis halmod, 's egyedül vagyok én mellette kesergőd [...].¹⁰⁹

1843-ban, a *Regélő Pesti Divatlap* egyik tavaszi számában Arany figyelemmel tanulmányozhatta Jámbor Pál *Anyám' halálára* című költeményét.¹¹⁰ Egyrészt, mert 1836-ban ő is eltemette édesanyját, másrészt pedig ő is írt számos sírverset korábban is, és hírneves költőként is. Itt azonban – Vörösmarty költeményének folytatásaképpen – olyasmit találhatott, amelyet hasznosítani tudott alkotómunkájában. Az utolsó versszakot idézzük:

Ne úgy magán!.. ketten mi e g y valánk,
Temessetek o együtt véle el!
Miért e' fejfa? nem kell itt kereszt,
M a g a m leszek fölötte siri jel.
E' sirra, ég, ne hullasd harmatod':
Reá, míg élek, majd én hullatok!...

1847 első felében ez a motívum megismétlődik a *Honderü Talabér* által jegyzett *Téli dalok III.* című versében:

107 JÁMBOR PÁL, „Ősz' elején”, *Regélő Pesti Divatlap* 2 (1843): 2:1233–1234. hasáb.

108 Uo., 2:1229–1230.

109 A költemény először a *Felső Magyar-Országi Minervában* jelent meg: [VÖRÖSMARTY Mihály], „Az öreg rabszolga Pompejus' sírja fölött”, *Felső Magyar-Országi Minerva* 5 (1829): 4:78; VÖRÖSMARTY Mihály, „Mikes' búja”, in VÖRÖSMARTY Mihály, *Kisebb költemények 1*, szerk. HORVÁTH Károly, Vörösmarty Mihály összes művei 1, 301, jegyzetek: 740–743 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1960), 741. Arany feltehetőleg kötetben olvashatta.

110 JÁMBOR PÁL, „Anyám' halálára”, *Regélő Pesti Divatlap* 2 (1843): 1:1577–1578. hasáb.

Némán feküdtél, nagyszerű halott,
Fátyolt öltött feletted a nagy ég,
Utóbb a hold tűzött ki fenn,
Az énekkart vihar, vész képezék.

Már minden elment, én még ott valék,
Kebledre tártam mindkét karomat,
Majd fölkelék s álltam szobor gyanánt:
Kereszt úgy sem jegyzé még sírodat.¹¹¹

A *Toldi estéje* kéziratának 1847 nyarán elkezdett első énekében, minekutána a nagyfalusi kertben az öreg Miklós édesanyjának sírkeresztje mellett imádkozott, majd a „*másik Bence*” sírjára tekintett, *A rab-gólya* idézett párhuzamával kezdődő versszakban ezeket a sorokat mondta a vele együtt dolgozó Bencének:

Sírom ez. Kevés nap vár üresen engem. –
Te, öreg barátom, te temess el engem....
Ide temess akkor s ne tégy semmi jelet,
Csak, a kivel ástam, ezt az ásónyelet.”

Az 1848. március 20-án befejezett első változat utolsó versszaka így hangzik:

Másnap alkonyatkor, egy fölleges estén,
Domb emelkedett már Toldi Miklós testén,
A mellyet az ős kert, egy csapongó széllel,
Béhintett lehulló, sárga falevélllel.
Nem jelelte a sirt drága ércz, vagy márvány:
Bencze volt az emlék, lába felől állván,
Egy ásót ütött le, arra támaszkodék –
S elborítá a sirt uj havával az ég.¹¹²

Az a motívum tehát, hogy az öreg Toldi saját maga ásta meg sírját, melyet rendelkezése szerint egyedül az ásónyel jelölt meg, megtalálható Arany korábbi olvasmányai között. A sír egyúttal fontos szerkezeti mozzanat is: ezzel kezdődik, s ezzel végződik a mű, amelynek „kétségtelenül nagyobb a hatása, ha az ember sor és rendszerint jó rá, a maga helyén” – írta a szerző Petőfinék.¹¹³

Vörösmarty, Jámbor és Talabér versében nincsen sem fejfa, sem kereszt; csak az egyedüli ember a „siri jel”. Az ég ne hullasson harmatot, olvassuk Jámbornál, mert azt a lehulló könnyek fogják pótolni. Toldi sírjára sem került ércből vagy márványból való

111 TALABÉR János, „Téli dalok. III.”, *Honderü* 5 (1847): 1:447.

112 ARANY, „Toldi estéje”, 41.

113 Arany János Petőfi Sándornak, Szalonta, 1848. jan. 8., in *AJÖM* XV, 166–169, 167.

kereszt vagy kő; a lehulló sárga levél, majd az első, szimbolikus jelentésű hó takarja be a dombot. Teljesült kívánsága is: nem az Ilosvai-féle öklelő kopjafa lett fejfája, hanem ellentéte, az ásó nyele lett sírjának egyetlen dísze, amelyre emlékként Bence támaszkodott, keresztet formáló alakjával. Ez a látvány, mint tudjuk, a *Szondi két apródjában* is megismétlődik:

Két ifju térdel, kezökben a lant,
A kopja tövén, mintha volna feszület.

Jámbor Pál másik költeménye, a *Honderüben* megjelent *Emlékezet*¹¹⁴ több Arany-verset is inspirálhatott. Álom–való ellentéte az 1848 végén megjelent *Álom – valóval* rokon.

Első versszaka a *Letésem a lantot* kezdetét látszik idézni:

Lantot kezembe! még egy éneket.
Aztán szakadj szét, lant, s kihült kebel!
Hadd látom egyszer még az éveket,
Hadd andalogjon rajtok lelkem el.

Letésem a lantot. Nyugodjék.
Tőlem ne várjon senki dalt.
Nem az vagyok, ki voltam egykor,
Belőlem a jobb rész kihalt.

Második versszaka a *Visszatekintéssel* áll kapcsolatban.

Itt áll a mult' halvány alakja im;
Rajt' azt lelem: sokat reméltem én!
Való helyett csüggék köd' árnyain,
Hogy álmadám csak életem' felén.
Bár el nem érem eltűnt képedet,
Mégis szeretlek, álom, tégedet!
Az a remény, az az érzet,
Az a világ – nincs seholl!

Álmaim is voltak, voltak...
Óh, én ifju álmaim!
Rég eltűntek, szétfoszoltak,
Mint köd a szél szárnyain.
Az az ábránd – elenyészett;
Az a légvár – füstgomoly;

Harmadik versszaka pedig mintha a [*Ha álom ez élet...*] című töredéket ihletné:

Élet, remény, vágy, mondd, nem álom-e?
Álom' karán csüggünk mi egyaránt.
Való nem e szűk földnek gyermeke.

Nem látsz-e itt, szólj, mindenben hiányt?
Itt ember, üdvet álomvárta rak –
Minden muló, csak a m u l á s m a r a d.

Ha álom ez élet: mért nem jön az óra,
Mely fölébresszen egy boldogabb valóra?
Mért hogy ennyi rémes, gyötrő álom-
látás

Eszméltre nem hoz, csattogás, villámlás?
S ha élet ez álom: miért oly zsibbatag?
Kimerült, kifáradt, egykedvű, sivatag?

Jámbor Pál versének első felét idéztük. Befejező szavai: „eltűnt i f j ú k o r o m.” Arany versei 1850-ből és 1851-ből valók.

114 JÁMBOR Pál, „Emlékezet”, *Honderü* 4 (1846): 1:263.

Az *Álom – való* egyik rémálom-képe szerepel Kerényi Frigyes *Mintha kígyót... című* versének címében is, amelyet Arany biztosan ismert:¹¹⁵

Arany:

Vánkosom, mint tajték, szép fehérén dagad,
Hallok női, gyöngé, suttogó szavakat.
Kinyújtom karomat... s egy pikkelyes, hideg
Kígyó tekerül rá, mely fülembé sziszeg;
Iszonyodva tépem e szörnyet lefelé,
Küszködöm, kiáltok... s fölébredek belé.

Kerényi:

Mintha kígyót érintettem volna,
Rezzenek, ha karod átölel:
Búsán nézek villogó szemedbe,
S pillantásom földre téved el.

„Avúlt írások közt találtam egy dalt töredékben – írta B. Szabó Lajos *A nemzeti tánczról* című, Arany által bizonyosan elolvasott írásában –, az idő megemészte, a divat rá nőtt”¹¹⁶ Egyik versszakát idézzük:

Azt is mondják: nem illik
A táncz a magyarnak!
Nem, ha néki cipellőt,
S fél nadrágot varnak.
De a pengő sarkantyúnak,
S kócsagtollas főnek,
Illik gyöngyös pártának,
S kurta főkötőnek.¹¹⁷

Az *elveszett alkotmány* második éneke tanúsítja, hogy Arany már ekkor ismerte ezt a szöveget:

Van szép cifra szűröm, selyem üngöm, vértesi baltám,
Pengő sarkantyúm, rőfös toll a kalapomnál [...].

A *Daliás idők* második dolgozatának 46. és 47. versszaka még pontosabban rájátszik erre a dalra:

Pengett a sarkantyu, mind egyszerre pengett,
A fehér kócsagtoll mind egyszerre lengett,
Tánc közben a melles, tomporás vitézek
Délcegen egymással farkas-szemet néztek.

115 KERÉNYI Frigyes, „Vándorkönyv: Mintha kígyót...”, *Pesti Divatlap* 4 (1847): 2:1332.

116 B. SZABÓ Lajos, „A nemzeti tánczról”, *Pesti Divatlap* 2 (1845): 2:993–999, 996.

117 Uo., 2:997.

A fehérség pedig, mint egy gyöngyös párta,
Körül a padokon a tánc végig várta [...].

A dal nem 7 | 6, hanem 13 szótagú sorként szerepel *A magyar nemzeti vers-idomról* című tanulmányban: „Azt mondják, hogy | nem illik || a tánc a ma- | gyarnak”,¹¹⁸ a *Népdalgyűjtemény* I. 46. darabjaként pedig, mint „Duda-nóta”, a kéziratos szöveg alábbi másolatával:

Még azt mondják, nem illik a táncz a magyarnak
Nem, ha neki czipellőt, bő nadrágot varrnak
De a magyar dolmányoknak kócsagtollas főnek
Illik magyar pártának magyar főkötőnek.¹¹⁹

A Daliás időkben ezek szerint a „gyöngyös párta” nem a gyűjteményben, hanem a dívatlapban közölt szöveghez áll közelebb.

1844-ben megjelent Gaal József *Haramia’ szerelme* című műve a *Kisfaludy Társaság Évlapjaiban*. Az öt részből álló „alföldi beszély” történetének lényege: a vármegye üldözte Csonka Bandiba szerelmes lesz Rózsi, a betyár azonban megcsalja. A leány bosszút áll: elárulja Bandit, akit felakasztanak.

Arany két verse kapcsolódhat a Gaal feldolgozta, általa bizonyosan elolvasott történethez: az első az 1847-ből való *Rózsa és Ibolya*. Nemcsak a haramiát tartóztatják le, hanem lovát is: „És fogva lett a’ hű társ, a’ szellő paripa”. Rózsa pedig így szól Ibolyához: „Jöszte hát, virágom, ibolya, tulipán! / Arany zabot eszik Szellő jó paripám”.

A bosszúálló leányt és Ágnes asszonyt hasonló büntetés várja:

’S ment a’ leány, ’s a’ nap ha dél felé haladt,
Ott látni őt a’ hő, a’ forró ég alatt,
Téboly szemekkel a’ nagy pusztát méri át,
Reszkető kezében tart terhelt kosolyát.
’S mint hervadó virág, ott olly epedve vár,
’S lelkéből felsohajt: „Hej Bandi merre jár?”
És déltől egy helyen vár késő estelig,
S vállához éjhaját a’ szellők verdesik.
’S az éj ha száll, kinos lakába visszatér,
Ablaknál bús leányt a’ hajnal várva ér,
Míg végre bánatán a’ halál könnyörül,
’S a’ váró hű leányt lelik lelketlenül.¹²⁰

Virradattól késő estig
Áll a vízben, széke mellett:
Hab zilálja rezgő árnyát,
Haja fűrtét kósza szellet.
Oh! irgalom atyja, ne hagyj el.
[...]

És ez így megy évről-évre,
Télen-nyáron, szünet nélkül;
Harmat-arca hő napon ég,
Gyöngye térde fagyban kékül.
Oh! irgalom atyja, ne hagyj el.

118 ARANY, „A magyar nemzeti...”, 243.

119 ARANY János, *Népdalgyűjteménye*, kiad. KODÁLY Zoltán, GYULAI Ágost (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1952).

120 GAAL József, „Haramia’ szerelme: Alföldi beszély”, *Kisfaludy Társaság Évlapjai* 4 (1844): 105–125, 125.

Petőfi egyik korai versének első versszakja, amely feleleveníti a búza és konkoly bibliai példázatát, nyomot hagyott a *Bolond Istók* második részében. Az *En* először 1843-ban jelent meg a *Regélő Pesti Divatlapban*,¹²¹ de Arany feltehetőleg *Összes költeményei* között olvasta.¹²² Szemere Miklósnak 1857-ben írt levele magyarázza ezt: „Magát Petőfit akkor ismertem meg, mikor már megalapított neve volt. 46-ban, ha jól emlékszem. Addig, ha láttam tőle egy két dalt, az rám nézve olyan volt, mint akárkié. Kevésbé ismertem az irodalmi életet.”¹²³ Ennek is első versszakát idézzük:

A' világ az isten' kertje,
Gyom 's virág vagytok ti benne,
Emberek!
Én a' kertnek egy kis magja,
De az úr ha pártom' fogja,
Benne gyom tán nem leszek.

A *Bolond Istók* II. részének idevágó részei (26. és 29. versszak):

Isten, világ, ember: a tiszta ész
Nytitját ezekhez vágya feltalálni: [...].

De szót hüvelyből nem örömet bonta,
Virágot nem tiport el a gyomér'; [...].

A további kutatás fogja eldönteni, hogy a muzsikus cigány bemutatott példája csak az életmű első szakaszában vagy később is tartott Arany életművében: hogy tehát az elolvasott vers kritikája új mű megszületésével valósult-e meg. Újabb kérdéseket vet föl, hogy ez az újrahegedülés kapcsolódik-e, és ha igen, akkor hogyan a nagyobb alkotások keletkezéstörténetéhez. Egyes motívumok átvétele például szerkezeti funkciót is kaphat az epikában: mint a *Toldiban* Miklós és édesanyja kapcsolatában a zsoltáridézetek¹²⁴ vagy a *Toldi estéjében* a jel nélküli sír rendelése és megvalósulása. Több hasonló példa elemzésével a kutatás talán jellemezni tudja majd a befogadás és az újjáteremtés kapcsolatának egyes állomásait.

Dolgozatunk egyik fő tanulsága: Arany úgy olvasott, hogy egyszerre bírált és alkotott; az ő esetében alkotó olvasásról, olvasó alkotásról kell beszélnünk.

121 PETŐFI Sándor, „En”, *Regélő Pesti Divatlap* 2 (1843): 1:1481–1482. hasáb.

122 PETŐFI Sándor, *Összes költeményei* (Pest: Emich Gusztáv kiadása, 1847).

123 Arany János Szemere Miklósnak, Nagykovács, 1857. nov. 29., in *AJÖM* XVII, 127.

124 KOROMPAY H., „Arany János első...”, 483–484.